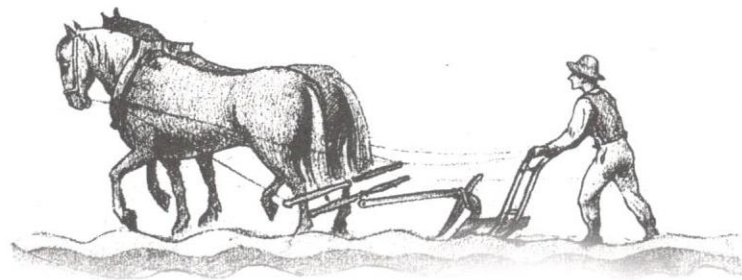

«Ilgupju»
pirtīna

UGIS NIEDRE

Tīrums mežā

AVOTS®

Recenzents akad. Saulvedis CIMERMANIS

Māras KUPLĀS vāka noformējums

Grāmata izdota ar
KULTŪRKAPITĀLA FONDA
atbalstu

SATURA RĀDĪTĀJS

Pirts. Sēta un leģenda	7
Muiža. Saimnieki un zeme	13
Dzimta Gaujmalā	19
Plotnieki un «čūsku dūrēji»	27
Skaidri rēķini vairo draudzību	33
«Skolas maize» un siļķes	43
Viņu mācītājs	47
Lustīga dzīvošana	57
Sikumi un tenkas	64
Kurš meitai godu laupīja?	66
Šis un tas par pagastskolu	71
Rentnieki – lidumnieki	79
Cik jāmaksā par paša zemi?	86
Uzteikts!	89
Vilks ar vienu ausi	92
Akmens azotē	94
Ilgākais saimnieks	101
Par ko? Kādēļ?	110
Racionālais saimnieks	118
Uz visām debesu pusēm – tikai meži	121
Atpūtnieka vasaras un ganuzēna asaras	125
Minēts statistikā	134
Ar zīmuli un lauzni	138
Reiz bija...	142
– Piedodiet, dēli!	150

Jau apkārt 75 gadi, kopš dibināts Latvijas Etnogrāfiskais brīvdabas muzejs. Nosaukums daudziem liek atmiņāt tos 100 ha Juglas ezera priekšu krastā, kurp pārvietotas un atkal celtas senas ēkas no visiem Dzimtenes novadiem.

Zemnieku un zvejnieku sētas, amatnieku darbnīcas, dzirnavas, krogs un dievnami, darbarīki, iedzīves priekšmeti un lietas ir mēģinājums glabāt liecinājumu un rādīt, kā mēs dzīvojām 18., 19. gadsimtā un vēlāk – 20 brīvas valsts gados.

Vispārējs priekšstats, rūpīgi pētot un līdzdomājot, rodas. Bet pavardi ir auksti, apcirkņi tukši, kūtis klusas, rīti lemeši un laivas. Kādreizējo dzīvotāju un darītāju paudzes grūti atjaust. Viņu notikumiem, ikdienu un kaislību pārpilnā esība vien uzvīd līdzīgi spoguļa blāzmai tumšā. Kā tāla stara minējums – bija? nebija?

Jo redzamais, taustāmais ir tikai laika pamests nospiedums vēstures smagajos iežos.

Katrai ēkai, lietai reiz domāts iesākums un nozīmība – tai, VIŅA, laikā un vietā. Turpinājums jau mazāk atkarīgs no paša, bet gals – nepavisam.

Šai vēstījumā lūkots izzināt kādas sētas, mājvietas aizsākumus 19. gs. otrajā pusē Vidzemē. Un turpinājumu. Vienlaikus pieejamā materiāla robežās gribēts atgriezt vēsturei tās dalībniekus ar vārdu, uzvārdu, centieniem un

pūliņiem, notikumiem un tikumiem vietējā pagastā, VIŅU toreizējo dzīvi.

19. gs. otrā pusē Vidzemē sākās zemnieku māju izpirkšana par dzimtu. Bet muiža nocirsto mežu, mazauglīgo noru, pļavu un līdumu vietās uz savas zemes dibināja jaunas saimniecības – rentes mājas. Aprēķins vienkāršs: ja visas zemnieku zemes valdība liks pārdot un viņi tās izpirks, rente divas reizes gadā būs regulārs blakus ienākums un arī lēts darbaspēks muižai vienmēr pieejams.

Tos zināmā mērā var uzskatīt un dēvēt par pirmajiem jaunsaimniecību laikiem. Turpmākie mums zināmi labāk – 1920., 1990. gadi. Laiki un problēmas dažādas. Centieni vieni – pēc zemes barotājas. Risinājumi un iznākumi vienmēr citi. Un dalībnieku paaudzes? Arī citādas?

Vienāda tikai cena – sviedri un asinis. Alga? Tā pati...

PIRTS. SĒTA UN LĒGENDA

Pirts stāvēja atstatu no pārējām sētas ēkām. Kā jau to Vidzemē un Latvijā pierasts ieraudzīt. Atstatu – pie diķīša, straucha, upītes, ezera vai vienkārši zemumā, kur sēta turpinās laukos.

Ilgupju pirts stalta un pelēka, slaidu sarkanķieģeļu skursteni čukurā priecēja netālā ceļa braucēju vai gājēju, nevilus liekot domāt par sestdienas vakaru, šņācošu pirtsgaru, bērza lapu uz sveloša auguma, vēsiem palagiem un kvēlošu sievu tajos.

Viss it kā kārtībā. Vēl skanīgi baļķi viz ārpusē kā

Veļas diena pirtspriekšā. 1920. gadi.

sidrabs, bet iekšā melli un darvaini spīd. Varens krāsns blāķis un pretī pie gala sienas varenplata apses koka lāva. Nāc vai tūlīt, kurini, nes ūdeni! Bet daži griestu dēļi sa-praulējuši un ielūzuši. Jumts pavisam sačākstējis, vējā iz-raustītām skaidām, saulē un lietū drupināts.

Pie ārsienas starp logiem cieši naglots dēlis ar numuru «945». Inventāra numurs. Skaidrs – kopš 1949. gada 25. mar-ta nakts pirts piederējusi padomju tautai.

Ilgupju pirts.

Ka tā pamesta, redzams, jau sētā ienākot. Trūka tik pierasto taciņu, kas daudzu soļu gludinātas gadu desmi-tus vai simtus sien dzīvojamo māju pāri pagalam uz vi-sām debesu malām ar pārējām sētas celtnēm un aku. Šķie-tami nesaraujamā valgā. Bet nestaigā vienu gadu, otru – un lekna zāle zaļo pāri, un dzīpars irst, un valgi ris. Ēka paliek norauta, vairs nepiederoša un sveša nolemtīgi dēd. līdz kāds to ārda malkā vai zemei pielīdzina laiks.

Pamestību var nojaust iztālēm. Ar šo pirti bija tāpat.

Sēta elpoja ierastas ikdienas ritu. Suns rēja, kad jārej. Uz puķu dārziņa sētas mietiem saulē žuva tikko berztie piena trauki un gumijas zābaku pāris. Pie kūtiņas tērgāja vistas un gailis pa laikam kādu sparīgi izmina. Aplokā aiz ceļa lēni vēlās aitu kamoli. Citā aplokā divas brūnaļas negribīgi pārgremoja smilgaino atālu. Aiz pirts pa taisnu novadgrāvi līdzeni noplanētā ganību masīvā tecēja Ilg-upe. Duļķaina, jo nedaudz augstāk upītē bradāja, dzēra un ķezijās bijušās Vidagas kopsaimniecības jaunlopu ga-nāmpulka atliekas. Rudens zemās saules spulgi straumē radīja ūdeņu dzīvības ilūziju. Sēta liela un daudz ēkām apbūvēta pamatīga pletās meža ielokā. Kā no zemes vai no gaisiem miera vietā nostājusi. Zime zemes vaigā.

14 jumti. Tāds ēku daudzums vienā sētā redzēts pagā-jušā gadsimta otrās puses Vidzemes saimnieku māju iz-pirkšanas kontraktiem pievienotās zemes kartēs–plānos. līdz šodienai tālu. Daudz notikumu un pārmaiņu. Katrā

Ilgupju māja. Skats no lielceļa.

laikmetā un vairākreiz vienā paaudzē pārveidots, jaukts, celts, putināts un zudis. Ilgupēs no katra kas palicis.

Vecākā ir rija. Rijas cirtnis bez piedarba, varbūt tā baļķi iebūvēti citā ēkā, varbūt izkurināti malkā? Rijā tagad aitu kūts. Sienas stipras, dūmiem un kvēpiem kodinātas, ilgi vēl kalpos. Un atgādinās. Arī klēts laikam tikpat veca. Daudzu rudeņu labības svars to izspiedis no stūrakmeņiem un gremdējis zemē. Jaunākā ir silikātķieģeļu lielferma vairākiem simtiem govslōpu. Gucuļu viesstrādnieku celts 1975. gadā ar plašu asfaltētu mēsļu laukumu un lielu dēļu šķūni barībai (pēdējais izrādījās saimnieka celts 1936. gadā).

Pa vidu pārējās ēkas – Latvijas laika vērienīgā būvēšanās un sociālistiskā būvēniecība.

Nu atkal saimniekam der vecā zemes karte–plāns un tēvtēvu tiesības. Sētas saimnieks atkal ir Jaukulis. Uldis Jaukulis dzimis 1933. gadā. Saimnieks iznāca sētsvidū, suņa skaļo reju aicināts. Suns likās iespaidīgs, un mēs nekustējām no vietas, līdz apsaukts laiski nogūla ceriņu ēnā. Pēc iepazīšanās un mūsu intereses par pirti saimnieks pastāstīja: – Jā, pirts celta, kad mans tēvs Rūdolfs Jaukulis te saimniekoja, ap 1927. gadu. Man tā sen nav bijusi vajadzīga un nevajadzēs arī uz priekšu. Mēs te esam divi vien ar sievu un kustoņi. Neviens no bērniem nedomā šurp atgriezties dzīvot. Pēc kāda laika būs atkal kā toreiz, kad mans vectēvs Pēteris Jaukulis te ienāca Sikšņu muižas mežā un lida līdumus. Upīti, kura tecēja gar viņam atļautās zemes malu, nosaucis par Ilgupi. Jo visu mūžu ilgojies pēc savas zemes. Mājai arī devis nosaukumu Ilgupes. Šeit viņš ir pirmais iedzīvotājs. Bet pirti, to jūs varat dabūt, tāpat viņa satrūdēs un sabruks, jauciet nost un vediet prom kaut tūlīt. Mazbērni vismaz muzejā varēs apskatīt tēvtēvu pirti.

Tā saimnieks 1995. gada jūlijā par Ilgupēm un pirti dažos teikumos izsacīja kāda vidzemnieka sētas vēstures sākumus. Tas, kā vienmēr toreiz, ir ilgās un cerībās būt saimniekam – zemes kopējam. Pat ja sākums ir līdumā un meža būdā.

Uldis Jaukulis

MUIŽA. SAIMNIEKI UN ZEME

Paaudžu átmiņa ir īsa. No īstenības kuplā koka paliek lēģendas sīkstais celms. Aīzgājušais laīks, cilvēki un notīkumi jāmeklē atpakaļ – rakstos.

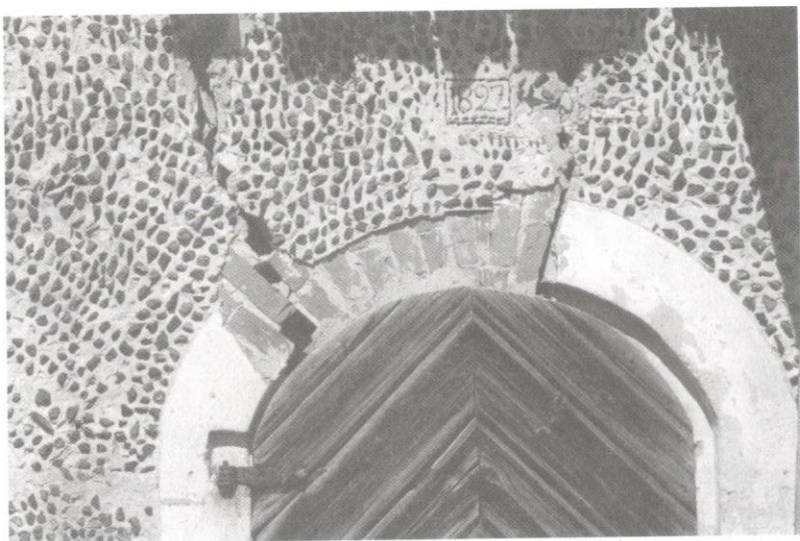
Pētera Jaukuļa dzīmšana un dzīves galvenie gadi bija pagājušā gadsimta otrā pusē. Sīkšņu muiža un tās pagasts pavisam nelieli. Turklāt, īzrādās, muiža gluži jauna. Ar dīvainu nosaukumu – «Vaucluse».

Vārdu var skaidrot dīvējādi: 1. Voklīze – ģeol. spēcīgi avoti, kuri laužas cauri mīkstiēm īežiēm (kaļķakmens,

*Labības klēts – saglabāta no Sīkšņu muižas aīzsākumiēm.
Celta 1827. gadā.*

Klēts durvju fragments.

dolomīts u.c.) zemes virspusē; arī ciems D Francijā. 2. *lat. val.* žogs, iežogota apsargāta vieta, aploks.

Savādi, ka abas nozīmes iespējams attiecināt uz Sikšņiem: 1. Avotaina apkārtnē ar kaļķakmens iegulām. 2. Lopu muiža ar iežogotu laidaru un aplokiem.

Teritoriāli un juridiski kā patstāvīga saimnieciski administratīva vienība iedibināta 1834. gadā, no Mālu muižas atdalot Vēveru lopu muižiņu un 20 zemnieku mājas. Īpašniece, galma padomniece Wilhelmine fon Berg, par 8259 sudraba rubļiem to piešķīra dēlam Gustavam. Dēls Gustavs gadu vēlāk par tādu pašu summu pārdeva īpašumu brālim – grāfam Frīdriham fon Bergam. Grāfs bez tam ir ģenerālleitnants, vēlāk ģenerālfeldmaršals un viņa ķei-

zariskās majestātes ģenerāladjutants, liela pilsnovada un muižas Vidzemes igauņu daļā «Sagnitz» (Sangaste) īpašnieks.

Sikšņu mājas un ļaudis iespējams uzzināt pēc 1834. gadā muižas pagastā jeb valstī veiktās dvēseļu revīzijas. Uzskaitītas visu vecumu un abu dzimumu personas, norādot saimnieku, viņa ģimenes locekļus, kalpus, audžubērnus, nespējnīkus un piemītņiekus. Minētās 20 mājas ir šādas:

Vizlas – 4 mājas, saimnieki: Pauls Simona dēls Bušle, 48 gadus vecs, Jēkabs Simona dēls Bušle, 46 gadus vecs, Pāvuls Pētera dēls Rauduls, 38 gadus vecs, Pēteris Gusta dēls Stūre, 46 gadus vecs.

Žākles – 2 mājas, saimnieki: Ansis Pāvela dēls Gaile, 65 gadus vecs, Andrejs Jēkaba dēls Pleške, 47 gadus vecs.

Ruģi – 4 mājas, saimnieki: Pēteris Jāņa dēls Kalve, 25 gadus vecs, Jēkabs Jēkaba dēls Kalve, 44 gadus vecs, Jēkabs (tēvvārds nav norādīts) Bite, 54 gadus vecs, Jēkabs Indriķa dēls Gaile, 29 gadus vecs.

Porciemi – 5 mājas, saimnieki: Jānis Pētera dēls Znots, 64 gadus vecs, Jēkabs Pāvula dēls Gaile, 62 gadus vecs, Pēteris Jēkaba dēls Jaukuls, 64 gadus vecs, Ādams Reiņa dēls Eglīts, 42 gadus vecs, Andrejs Jēkaba dēls Augstars, 56 gadus vecs.

Drīzuļi – 4 mājas, saimnieki: Jānis Indriķa dēls Liepiņš, 47 gadus vecs, Jēkabs Anša dēls Purre, 64 gadus vecs, Jānis Reiņa dēls Eglīts, 45 gadus vecs, Andrejs Jāņa dēls Sterģis, 61 gadu vecs.

Augstbirze – viena māja, saimnieks Jēkabs Jāņa dēls Augstbirze, 70 gadus vecs.

Viena nosaukuma sētu daudzums rāda procesu – arkla, pus- vai ceturtdaļarkla lielas zemnieka zemes drumstalošanu, dališanu mazākās vienībās. Tas notika pēc kariem, postījumiem un iznīcības, kad iedzīvotāju skaits strauji vairojās un piepildīja zemi. Vēl sikāka zemes drumstalošana notika pušelniecības apstākļos. Krīzes gados (sausums, slapjums, neražas un sērgas) saime nespēja apstrādāt laukus, dot muižai līgto renti un pildīt kļaušas, kādas paredzēja zemes novērtējums arklos, vēlāk dālderis. Kā viens, tā otrs ir zemes vērtības mērs Vidzemē viduslaikos un vēl 19. gadsimtā. To skaitļos izteikta gan zemes platība, gan labums. Kādas saimniecības novērtējumu minētājās vienībās neiespējami pārvērst šodienas hektāros pēc kopējas formulas. Viens zemes dālderis var būt no 0,5 līdz 8 ha liels.

Pušelnieks–pusinieks bija vai nu līdzšinējā saimnieka rads, vai svešinieks. Katrs apstrādāja pusi lauku, deva pusi rentes un kļaušu muižai. Ar laiku jaunpienācējam, cītīgi strādājot, iekopjot jaunus tīrumus un pļavas, izdevās ekonomiski nostiprināties. Viņš cēla savas ēkas un ar muižas piekrišanu spēja kļūt patstāvīgs saimnieks. Abos augstāk aprakstītajos zemes dališanas gadījumos veidojās mums tik pierastie Vidzemes māju piesaukumi: Vec-, Jaun-, Maz-, Liel-, Kalna-, Vidus-, Lejas-. Vidzemes likumi Zviedru laikos pieļāva saimniecības dališanu, bet ne mazāku

par 7,5 kadastra dālderiem, 1849. gada likums – līdz 6 2/3 dālderiem (1/12 arkla). Šis zemes lielums nenodrošināja ģimenes iztiku bez blakus peļņas, un desmit gadus vēlāk minimumu paaugstināja līdz 10 dālderiem vai 1/8 arkla. 19. gs beigās Vidzemes latviešu daļā bija 23 600 zemnieku sētu; vairāk kā pusei 10–20 dālderu zemes, 46% lielākas par 20 un tikai 5% mazākas par 10 dālderiem.

Šādā, ap 20 dālderu lielā saimniecībā dzīvoja 15–20 visa vecuma cilvēku, bija 2–3 zirgi, vismaz 5 govīs. Galvenais darbaspēks – saimnieka un divu kalpu ģimenes. No pagājušā gadsimta sākuma līdz vidum Vidzemē bija nīknieki un smagākie kļaušu laiki, kurus izbeidza, 1868. gada Jurgos pārejot uz naudas renti. Tie divi kalpi galvenokārt strādāja muižā kļaušas, ne saimnieka sētā. Saimniekam pašam bieži muižas steidzamo darbu laikā – sēja, ražas novākšana – vajadzēja nedēļām ilgi pamest savus laukus un strādāt tur.

Bet vēl vairāk pušelnieku izputēja. Viņu darbs zuda bez pēdām. Zemi pievienoja spēcīgākai saimei, ēkas nojauca. Tas redzams arī Sikšņu muižas piemērā 1850. gada revīzijā: 3 mājas ir tukšas (izgājušas), kādā citā mīt tikai izdienējuša zaldāta 5 cilvēku ģimene, vēl citā kāds vaļinieks ar sievu un meitu. Kopējais iedzīvotāju skaits pagastā 16 gados pat mazliet pieaudzis: 250 un 258. 1872. gadā palikušas: 2 Vizlu mājas (no tām viena pārdēvēta – Grāves), 1 Žākles, 2 Ruģi, 3 Porciemī (no tām viena

pārdēvēta – Jaunzemnieki), 3 Drīzuļi un joprojām 1 Augstbirze. Bet klāt nākuši Silinieki.

Visvairāk pušelnieku putēja, sākoties pārejai uz naudas renti. Rentniekam par katru novērtētu viņa zemes dālderī nācās muižai maksāt 5 līdz 7 sudraba rubļus, pusi no summas aprīlī, otru oktobrī. Tā, lūk! Gribi – maksā, negribi – ej prom no sētas, gribētāju netrūks. Otrie un trešie saimniekdēli, kam tagad kalpa gaita, paši tīko uzņemt sētu un saimnieka grūto godu. Vājie to nespēja.

Sikšņu pagasts toreiz bija Cēsu apriņķa Gaujienas draudzē. Turienes mācītājs Ludvigs Hervāgens atstājis interesantu statistiku par 11 apkārtnes pagastiem (pērminderu iecirkņiem). 5 gadu laikā, no 1862. līdz 1867. gadam, izputēja 55 zemnieku mājas, lielākoties pušelnieki. Pie tam viņu saimniecībās pārsvarā nav bijušas dzīvojamās mājas – dzīvojuši pie rijas celtos kambaros. Ja 1862. gadā no 351 saimniecības rijā dzīvoja 161, tad pēc 5 gadiem no 296 sētām, vairs 91. Sikšņos attiecīgi 12:7 un 10:9. Statistika vedina salīdzināt arī sētu daudzumu pagastos: 1862. gadā vidēji 32, 1867. gadā – 27. Sikšņi ar 19 sētām vismazākais, lielākais skaits Grundzālē – 56 un Zvārtavā – 46.

DZIMTA GAUJMALĀ

Zemes maiņu un skaitļu labirintos esam pazaudējuši Jaukuļu Pēteri un Ilgupes, kam pateicoties tapis šis vēstījums. Bet tā Pētera vēl nav, un arī Ilgupu saimniecības vēl nav. Toties ir Jaukuļu dzimta, no kuras Pēteris un līdzinējie Jaukuļi turpinājušies. 1834. gadā Jaukuļi dzīvo un smagi strādā Porciemose. Pirms 8 gadiem Vidzemes zemniekiem deva uzvārdus. Tad arī šis Jaukuļu atzars dzīvoja šepat. Kāpēc viņi saņēma tieši šādu uzvārdu, no vācu skriveļa uzrakstītu pirmoreiz 1826. gadā, – nav zināms un neiespējami noskaidrot pat rakstos. Bet viņi te ir. Pagastā pie Gaujas ašiem likumiem un skaļām krācēm. Varbūt bijuši vienmēr vai ļoti sen. Kāds priekštecis ienācis postažā vai tvēries šejienes biezos mežos un purvu salās no Livonijas kariem, no Zviedru kariem, mēra, tatāriem un maskavītu sirotājiem. Sācis lidumu un kopis zemi, tuvākā vai tālākā apkārtnē zadzis sievu, varbūt līdzis, veidojis dzimtu un sētu. Kas viņš bija? Kāds vietējs vidzemnieks vai Pārgaujas vidzemnieks – igauņis? Tiklab kurzemnieks vai krievs? Te visos laikos dažādi bēguļoja, mieru un dzīvi, un zemi meklējot.

Jā, varbūt pēc tā briesmīgā kara (1700.–1721.) – Lielā Ziemeļu kara, kas brāzās pār Vidzemi pēc daudziem mieru gadiem, kad ļaudis iedzīvojās pie vietas, pie mantas, pie bērniem.

Krievu un Kalmikijas tatāru mežonīgie pulki 1702. gada